

Відповідно, багато хто за порядком почав звертатися до “єдиновірцев” з Північного Сходу (з усіма фатальними наслідками).

Але не всі. Частина українців вже в кінці XVI ст. з абсолютно слухним, як швидко підтвердилося, скепсисом дивилася на християнський (і політичний) Схід.

Відзначимо, що нині нащадки іновірів Берестейської унії і засновників єдності української церкви з Римом у своїй переважній більшості не тільки збереглися як християнська нація, а й, що важливо, виховуються як дієві й послідовні патріоти незалежної України.

*Ю. Хитровська** (м.Київ)

ПРИЄДНАННЯ УНІАТІВ ДО ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ (1839 р.): ВИТОКИ, ХІД, НАСЛІДКИ

Нинішні складні міжконфесійні відносини в Україні примушують дослідника звертатися до їх витоків. З огляду на це порушене нами питання викликає підвищений інтерес.

Однією з найпомітніших подій в історії Російської православної церкви XIX ст. було приєднання до неї у 1839 році уніатів. Ліквідацію унії і наведення уніатів у лоно РПЦ, а разом з тим послаблення польського поміщицького землеволодіння і тісно з ним пов'язаної католицької церкви, самодержавство намагалося здійснити ще у другій половині XVIII ст. У 1794 році Катерина II видала наказ про викорінення унії, але не встигла його реалізувати [Церковь в истории России (IX в. - 1917 г.): Критические очерки. - М., 1967. - С.220].

Наприкінці 20-х років XIX ст. питання про ліквідацію греко - католицької церкви постало знову. Воно було тісно пов'язане із урядовим планом злиття Правобережної України з Російською імперією в одне ціле. По-перше, уряд мав намір перебрати контроль за церковним життям від Апостольської столиці у свої руки. По-друге, він прагнув послабити "польський вплив" на Правобережжі, підтримку церквою польського національно - визвольного руху. По-третє, планувалося шляхом підпорядкування греко-уніатської церкви православному відомству забезпечити уніфікацію церковного життя та впливи РПЦ і в такий спосіб посприяти русифікації краю. По-четверте, поживитися за рахунок церкви (капітали православної церкви контролювалися державою). По-п'яте,

* Хитровська Юлія – аспірантка Київського університету культури

імперський уряд хотів мати на Правобережжі цілком приручену церкву, слухняне знаряддя для ідеологічного обслуговування політики самодержавства.

Державна церква мала насамперед виконувати ті ролі, які на неї покладає держава. Їх зміст був викладений в клятві, яку, відповідно до Сенатського наказу від 22 квітня 1722 року, духовенство повинне було обов'язково складати. Клір зобов'язувався бути "вірним, добрим і слухняним рабом і підданим" імператора і його законних спадкоємців, боронити і захищати права і прерогативи імператорської влади, не щадити в потрібних випадках і "живота свого", повідомляти про будь-яку небезпеку для інтересів імператорської влади і "таємні справи", які будуть йому доручені, тримати в цілковитій таємниці. Обов'язком було також насадження вірнопідданських почуттів серед православного населення. Важливим фактором було й те, що очолював таку церкву не римський папа, а російський цар. Правлячі кола імперії враховували настрої народу: католицизм сприймався більшістю населення як чужа йому, "польська" релігія, і вже навіть з цієї причини він не міг належним чином виконувати визначене самодержавством соціальне замовлення [Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. В 3-х кн. - Кн. 3-тя. - К., 1994. - С.226]. По-шосте, уряд не збирався послаблювати на території всієї імперії релігійні настрої селянства, а, навпаки, хотів ще більше посилити їх, щоб тримати його у цілковитій покорі. Саме таким зручним інструментом в руках властей мала виступити православна церква.

Головну роль у процесі приєднання уніатів до православної церкви взяв на себе уніатський єпископ литовський, яким на той час був Йосип Семашко, а пізніше - православний митрополит литовський. Йому активно допомагали: міністр народної освіти О.С. Шишков, його заступник граф Д.М. Блудов і начальник відділу іноземних віросповідань Карташевський. Записка уніатського єпископа литовського Йосипа Семашка про потреби уніатської церкви і шляхи приєднання її до православної церкви, розглянута російським імператором Миколою I, стала приводом до появи Сенатського наказу від 22 квітня 1828 року "Про заснування Греко-уніатської Духовної колегії". В ньому проголошувалося створення особливої Греко-уніатської Духовної колегії. Отож уніатський департамент відокремлювався від римсько-католицької колегії. Вона повинна була складатися з одного єпископа і архімандрита (призначалися урядом), і чотирьох протоієреїв, обраних місцевими єпархіальними архієреями і Консисторією. Управління греко-католицькими церквами в Російській імперії, під безпосереднім керівництвом Греко-уніатської Духовної Колегії, надавалося двом єпархіальним начальствам, при них засновувалися кафедральні собори: перший - білоруський в місті Полоцьку, другий - литовський в Жировицькому

монастирі Гродненської губернії - осідку Брестського уніатського єпископа. В наказі також проголошувалося про скасування Луцької латинської єпархії, ставилася ціла низка перешкод розвитку базилянського ордену [Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е. СПб., 1830. - Т.Ш. - №1977]. Водночас, в Петербурзі було засновано Таємний комітет, який повинен був займатися уніатськими справами. До комітету увійшли: митрополит Філарет, обер - прокурор Синоду князь Петро Міщерський, князь О.М.Голіцин і голова Державної Ради та Комітету міністрів князь В.П.Кочубей. Фактично, керівництво справами комітету знаходилося в руках міністра внутрішніх справ Д.М.Блудова і уніатського єпископа литовського Йосипа Семашка. Робота, спрямована проти унії, зводилася тепер до систематичного літургійного й обрядового зближення уніатської церкви з православ'ям, зокрема вийшов спеціальний урядовий Катехізіс, у Москві були надруковані нові молитовники та церковні книжки. Уніатські семінарії, після їх ревізії, за наказом Йосипа Семашка були перетворені в православні [Аскенази Ш. Царство Польское. 1815 - 1830 гг. - М., 1915. - С.109].

Злиття уніатської церкви з російською православною пришвидшилося польським повстанням (так званою листопадовою революцією) 1830 - 1831 років. Саме воно зіграло вирішальну роль у процесі заборони унії в Російській імперії. Таємний комітет енергійно готував приєднання уніатів до православної церкви. До 1834 року єпископами всіх уніатських єпархій стали прибічники приєднання. В січні 1837 року греко-католицька церква була підпорядкована обер-прокурору Синоду. Одночасно проводилася відповідна обробка нижчого духовенства. Традиції уніатської церкви намагалися поєднувати з традиціями православної: в греко-католицьких храмах створювалися іконостаси, в богослужінні почали використовуватися молитовники московського зразка, уніатським священикам заборонялося голити бороду. До кінця 30-х років 1200, тобто дві третини, священиків Литовської і Білоруської єпархій дали свою згоду на воз'єднання з православ'ям [Церковь в истории России (IX в. - 1917). - С.220].

Остання крапка в цьому процесі була поставлена 12 лютого 1839 року на соборі уніатського духовенства у Полоцьку. Саме тут був підписаний єпископом литовським Йосипом, єпископом брестським Антонієм, єпископом оршанським Василієм та іншими представниками вищого греко-католицького духовенства Соборний акт про приєднання уніатської церкви до православної, складений на ім'я імператора для розгляду. Під цим актом поставили свої підписи 1305 уніатських священнослужителів і ченців [ЦДІАК України.-Ф.442,-Оп.413.-Спр.1.-Арк. 45].

У ньому єпископи, священство і духовна паства уніатської церкви зверталися до російського імператора Миколи I з проханням приєднати уніатську церкву до православної, але за певних умов: по-перше, єпископам і

священству Найсвятіший Синод повинен був надати соборне благословення; по-друге, управління підпорядкованих єпископам і священству паств імператорський уряд повинен здійснювати відповідно Слово Божому, церковними правилами і розпорядженнями Найсвятішого Синоду; до різноманіття місцевих звичаїв, які не стосуються догматів і таїнств віри, ставитися з апостольською поблажливістю, повертати паству до "стародавньої одноманітності вільним переконанням, із лагідністю й довготерпінням"; по-третє, управління приєднаних єпархій і училищ залишити без змін (воно належним чином погоджене із управлінням православних єпархій); по-четверте, греко-католицьку Духовну колегію поставити у залежність від Синоду за ієрархією на рівень Московської і Грузино-Імеретинської контор та іменувати Білорусько-Литовською Духовною Колегією; по-п'яте, єпископа Литовського Йосипа призначити головою цієї Духовної Колегії із піднесенням його у сан архієпископа [Там само. - Арк.45 зв.].*

Імператор Микола I наклав на Соборний акт свою резолюцію: "Дякую Богу і схвалюю". На згадку про злиття церков було виготовлено медаль із такими викарбуваними на ній словами обер-прокурора Синоду М.О.Протасова: "Відторгнуті насильством воз'єднані любов'ю".

В присутності Найсвятішого Синоду єпископу Литовському Йосипу була вручена грамота, яка містила в собі звернення до приєднаних уніатських єпископів і духовенства про схвалення російським імператором усіх висунутих у Соборному акті умов, а потім в "домовій церкві" Синоду біля вівтаря він присягнув на сан архієпископа [ЦДІАК України. - Ф.442.- Оп.413.- Спр.1. - Арк.46].

17 березня 1839 року уніатську церкву було підпорядковано обер-прокурору Синоду. У квітні того ж року Синод, відповідно до імператорської резолюції, видав постанову про приєднання греко-католицької церкви до православної, а також про нагляд за тим, щоб у підпорядкованих колишньому уніатському духовенству церквах використовувався лише "Східний Нікейсько-Царгородський символ православної віри", і щоб у церковних молитвах згадувався Найсвятіший Синод відповідно до встановлених правил. Також з цього часу в графі, в якій зазначалося віросповідання, замість греко-католицького, треба було писати: православний [ЦДІАК України. - Ф.442.- Оп.413.- Спр.1. - Арк.47].

Для "запобігання можливих протидій як з боку римсько-католицького

* примітка: 23 червня 1839 року вийшов Сенатський указ "О присоединении греко-униатской церкви в России в полное общение православно-кафолической Восточной Церкви и в нераздельный состав Церкви Всероссийская", в якому були підтверджені всі статті Соборного акту (Полн. собр. законов Российской империи. - Т.14. - №12467).

духовенства, так і з боку поміщиків католицького віросповідання" генерал-губернатори західних губерній одержали спеціальну інструкцію. Цікавим є те, що ця інструкція, яка підписана київським військовим, подільським і волинським генерал-губернатором Д.Г.Бібіковим, була підготовлена заздалегідь, ще в січні 1839 року) [Там само.- Арк.2]. Згідно з нею, генерал-губернатори особисто і через начальників губерній, а останні через військово-повітових начальників і міські та земські поліції повинні постійно слідкувати за тим, щоб духовенство й поміщики римсько-католицького віросповідання ні відверто, ні таємно не наважувалися порушувати урядові розпорядження про приєднання уніатів до православної церкви, щоб ні в містах, ні в селищах не допускали ані найменшої непокори начальству, тим більше порушення загального спокою. Крім того, генерал-губернаторам на три роки надавалося додатково до вже існуючого штату державних службовців по одному чиновнику для особливих доручень, які б не походили ні з місцевих поміщиків, ні з мешканців Західного краю і не сповідували б католицьку віру, а також штабс-офіцери військового відомства з наданням йому на прожиття і на роз'їзди потрібні грошові суми з місцевих казначейств [Там само. - Арк.2 зв.]. Вводився також прямий поліцейський нагляд за селянами. У вигляді обов'язку він покладався на поміщиків й орендарів казенних маєтків. Зазначалося, що генерал-губернатори, як особисто, так і через начальників губерній, "обережно, але твердо", повинні були застосовувати до останніх санкції в тому випадку, коли в їх маєтках виникали якісь заворушення, а також у випадку неповаги і приниження парафіянами своїх духовних пастирів [Там само.- Арк.3]. Генерал-губернатори, а відповідно до їх настанов, і начальники губерній, залежно від ступеню благонадійності греко-католицьких парафій і місцевих поміщиків римсько-католицького віросповідання й від відсотка парафіян серед загальної кількості місцевого населення, повинні були обрати зручні пункти в містах і селищах для розміщення в них урядових військ постоем, не обтяжуючи однак при цьому без потреби греко-католицькі парафії. Для введення військ у повіти, в яких вони були відсутні, але в них могла виникнути негайна потреба, генерал-губернатори повинні встановити зв'язок із військовим міністерством для вироблення відповідного розпорядження [ЦДІАК України. - Ф.442.- Оп.413.- Спр.1. - Арк.3 зв.].

Що ж стосується римсько-католицького духовенства, то генерал-губернатори як особисто, так і через начальників губерній, могли інформувати католицьких єпископів і вище духовенство, що урядові заходи щодо унії не стосуються їх пастви і не повинні ні відкрито, ні таємно діяти проти православної церкви. Від католицьких єпископів вимагався пильний нагляд за тим, щоб підвладне їм духовенство утримувалося від будь-якого виконання обрядів для колишніх греко-католиків, від нав'язування їм своїх догматів і від

приниження православної віри під загрозою суворого покарання [Там само.- Арк.4].

Цивільним губернаторам без дозволу генерал-губернаторів не дозволялося видавати паспорти римсько-католицьким ченцям у випадках їх переїзду із однієї губернії до іншої під виглядом родинних чи інших потреб, окрім тих випадків, коли вони надсилаються за розпорядженням їх власного єпархіального начальства. Крім того наголошувалося, що потрібно наглядати за тим, щоб католицькі ченці без крайньої потреби не залишали свої монастирі.

В документі також зазначалося, що в разі надходження генерал-губернатору повідомлення греко-католицького єпархіального начальства про неблагонадійність священнослужителів і ченців, вони повинні висилати їх у великоросійські монастирі. Осіб, які виявили свою непокору "меншою мірою фанатизму", відсилати до монастирів, розташованих у південних губерніях [Там само.- Арк.4 зв.]. Генерал-губернаторам надавалося також право звільняти з посад предводителів дворянства, міських і земських справників, якщо буде виявлена якась протидія їх розпорядженням уряду. При цьому зазначалося, щоб такі посади займали перевірені "особи від корони" лише православного віросповідання. Якщо ж римсько-католицьке духовенство наважиться виступити проти православної церкви чи підбурювати греко-католиків проти їх приєднання до православ'я, то розповсюджувачів таких "шкідливих" думок слід було переселяти у великоросійські губернії, які не межують із західними, а на випадок збройного заклоту, передавати його учасників до трибуналу [Там само.- Арк.5].*

Подібні заходи повинні були застосовуватися також і до тих цивільних осіб, які в чомусь порушували урядові розпорядження. У випадках, коли б поміщик чи орендар маєтку сприяв супротиву колишніх греко-католиків, генерал-губернатору надавалося право виселяти їх із маєтків як неспроможних утримувати селян у покорі, а маєтки слід було віддавати в казенне управління. Генерал-губернатори про всі свої розпорядження щодо духовних і цивільних осіб повинні були повідомляти у Міністерство внутрішніх справ чи обер-прокурору Синоду.

В інструкції окремим пунктом обіцялася грошова допомога і винагорода духовним особам, які належним чином будуть виконувати усі урядові розпорядження щодо приєднання. Підкреслювалось, що лише у

* 4 лютого 1839 року був виданий урядовий наказ, оголошений Міністром Юстиції, "Про приєднання до Литовської єпархії греко - уніатських церков Білоруської єпархії", тобто церков, які знаходяться у Волинській і Київській губерніях (Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е. -Т.XIV. - С.128 (№11995).

перевірених випадках генерал-губернатори можуть вдаватися до суворих заходів, а також визнавалась необхідність узгодження дій усіх гілок влади для досягнення успіху в такій непростій справі, як приєднання уніатів [ЦДІАК України. - Ф.442.- Оп.413.- Спр.1.- Арк.5 зв.].

Подібні інструкції у березні 1839 року були надіслані також Військовому міністру, Управляючому Міністерством внутрішніх справ і земським справникам. Для того, щоб зрозуміти те, як проходив процес приєднання греко-католиків до православної церкви, слід звернутися до документальних свідчень. Як видно з листа архієпископа Литовського Йосипа до київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора Д.Г.Бібікова, в підвладній йому єпархії духовенство, а в своїй більшості і миряни були підготовлені до офіційного акту приєднання уніатів до православної церкви. В усіх парафіях були проведені заміни священників, які не виявляли належної благонадійності.

У вересні 1839 року Д.Г.Бібіков видав спеціальне розпорядження губернаторам про надання інформації і допомоги чиновнику для особливих доручень майору Гайворонському, який по службовим справам відряджався на Правобережжя для виявлення "напрямку думок" ксьондзів, греко-католицького духовенства і парафіян щодо приєднання уніатів до православної церкви, а також з'ясування того, у якому стані знаходяться колишні уніатські парафії [Там само. - Спр.5 (3ч). - Арк.287].

Гайворонський повідомив, що всі церкви і монастирі Литовської єпархії оснащені предметами культу і упорядковані відповідно до приписів РПЦ. Він наголосив також на тому, що серед священників він помітив бажання змін, багато з них вже відпустили бороди і волосся [Там само. - Арк.669]. Колишні уніатські церкви приводяться у належну форму завдяки пожертвам простого люду, на відміну від їхніх господарів. Все це, на думку Гайворонського, свідчить про покірність народу і про його прихильність до РПЦ, бо ж "польська" релігія для нього чужа. Майор також повідомляє, що колишні священники-уніати щиро радіють з приводу приєднання і сподіваються, що разом з ним вони отримають від уряду потрібну допомогу у вирішенні своїх потреб, а їх дітям в наступному відкриється шлях до здобуття освіти поряд із російським духовенством [ЦДІАК України. - Ф.442.- Оп.413.- Спр.5 (3ч). - Арк.669 зв.].

В повідомленні зазначається, що порівняно з римсько-католицьким духовенством колишні уніатські і православні священники живуть убого, а польські пани відверто негативно ставляться до всього російського, байдуже ставляться до потреб священників і церкви, натякаючи при цьому на те, що це не входить в їхні обов'язки. Гайворонський водночас зауважує, що поміщики в Південно-Західних губерніях з часу знищення унії почали ще неприхильніше ставитися до православної церкви. Це видно хоча би з того

факту, що якщо раніше вони хоч іноді відвідували православні храми і до священників ставилися прихильно, то тепер вони не роблять ніяких пожертв для церкви, в православні храми взагалі не навідуються, хоч відверто й не показують священникам свою неповагу до них, певно побоюючись суворого покарання з боку уряду.

Із рапорту Житомирського земського справника від 14 грудня 1839 року, видно, що місцеві священники з поважністю і старанністю ставляться до розпоряджень уряду. Поміщики, посесори, адміністратори й управителі панських маєтків не беруть участі у перетворенні колишніх греко-католицьких церков в православні, але вони відкинули думку про будь-яку протидію цьому, вважаючи приєднання уніатів вже вирішеною справою. При цьому звертається особлива увага на пануючу аморальність серед місцевих жителів, що сприяє їхньому байдужому ставленню до переходу уніатів до православ'я. Земський справник зауважує також на тому, що деякі місцеві священники і парафіяни розглядають приєднання греко-католиків до православної церкви справою досить новою, а тому наголошують на необхідності обережного ставлення до них.

Таким чином, процес навернення уніатів в православ'я як інтенсивний і зверху санкційований процес розпочався в 1834 р. Загальна кількість уніатів на Правобережній Україні, в Білорусії і Литві сягала на той час 1,5 млн. осіб. На Правобережжі 130 тисяч уніатів було відносно швидко навернено у православ'я. Початковий етап переходу проходив доволі спокійно. Проте дещо пізніша реакція уніатів на дії уряду була неоднозначною. Парафіяни колишнього греко-католицького віросповідання масово відмовлялися від виконання треб (сповіді і евхаристії) за православною традицією. Так, від сповіді і евхаристії, посилаючись на місцеву шляхту, відмовилася 1000 парафіян із селищ Дідковичі, Бехів і Пашин Овруцького повіту [ЦДІАК України. - Ф.442.- Оп.413.- Спр.5 (1ч).- Арк.9]. Теж саме вчинили 200 мешканців селищ Ходаків, Купця і Барда Волинської губернії [Там само.- Арк.28]. В Овруцькому повіті Виговської парафії в селищі Слобідка, внаслідок антиурядової промови колишнього уніатського священника, парафіяни відмовилися ходити на сповідь і хрестити своїх дітей за православним звичаєм [Там само.- Арк.31]. У всіх цих випадках пасивної непокори урядовим розпорядженням про перехід уніатів у лоно православної церкви до останніх з боку владних структур були застосовані примусові заходи. Колишніх уніатів, під страхом суворого покарання змушували обіцяти бути покірними і виконувати всі розпорядження уряду як "вірні підданих" свого імператора.

Колишніх же уніатських священників, які не давали згоду на приєднання до православної церкви і відмовлялися давати спеціальні підписки, примушували під загрозою заслання у великоросійські губернії,

виконувати всі урядові розпорядження про приєднання до православної церкви. Існує велика кількість справ, які красномовно свідчать про те, що найупертіших уніатських священиків під арештом везли в Київ, де вони перебували у в'язниці. Якщо ж і там вони стояли на своєму, тоді їх засилали в монастирі, розташовані у великоросійських губерніях. Після перебування там вони здебільшого погоджувалися на приєднання коли завгодно і до чого завгодно. Були випадки, коли непокірних священиків зганяли до православних храмів і під загрозою заслання примушували ставити підписи. Тих, хто відмовлявся це робити, сікли різками, часом до смерті [Церковь в истории России (IX в. - 1917) : Критические очерки. С.221].

Як особливий вид пасивного опору оправавленню, був перехід уніатів, як священнослужителів, так і цивільних осіб, в католицьку віру. Але поряд із пасивними різновидами супротиву, невдоволені використовували й активні форми. Особливо великі заколоти селян-уніатів вибухнули в Овруцькому повіті Волинської губернії, які були жорстоко придушені урядовими військами [Ястребов Ф. Вказ. праця. С.150].

Проте, незважаючи на жорсткі примушування, невдоволення заходами уряду так і не було здолано до кінця, хоч протягом 40 - х років XIX ст. й зростала кількість православних церков за рахунок уніатських. Навіть після декількох десятиліть, які минули з часу приєднання греко-католиків до православної церкви, уряд за допомогою військово-чиновницької адміністрації змушений був знову й знову наvertати уніатів у православ'я. Особливо гостро це невдоволення виявилось під час нового польського повстання 1863 року. Відтак сподівання самодержавства на швидке вирішення уніатського питання не справдилися.

*А.Московчук** (м. Чернівці)

ЕВОЛЮЦІЯ ХРИСТІЯНСТВА: ВІД ВНУТРІШНЬОЇ СВОБОДИ ОСОБИСТОСТІ ДО ОФІЦІЙНОГО ХРИСТІЯНСТВА І ДЕРЖАВНОЇ РЕЛІГІЇ

Яким було первісне християнство і які зміни настали в процесі його еволюції в наступні століття? Філософсько-екзегетичний аналіз євангелій і апостольських послань, книги Діянь Апостолів певною мірою дозволяє відповісти на це питання. В даному випадку йдеться про рефлексії вчення засновника цієї течії в іудаїзмі в порівнянні його з

* Московчук А. – пастор Церкви Адвентистів сьомого дня м.Чернівців